

YENİ SİVİL ANAYASADA ULUSLARARASI HUKUKA İLİŞKİN HÜKÜMLER

Dr. Kemal Başlar

Giriş

Küreselleşme ile uluslararası hukuk ve iç hukuk giderek daha fazla etkileşim içerisine girmekte ve bunu sonucu olarak kamu hukukunun geleneksel alanlarının uluslararasılaştığı bir süreç yaşanmaktadır. Uluslararası ceza hukuku ve uluslararası idare hukukunun yanında son on yıl içerisinde “uluslararası anayasa hukuku” giderek kendi ayakları üzerinde duran bir disiplin haline geldiği görülmektedir¹. Bu süreç içerisinde, karşılaştırmalı anayasa hukukunun önemi anayasaların yapımında ve yorumlanmasında gittikçe artmaktadır (Bauer ve Mikulaschek, 2005, 1110). Özellikle, Avrupa Konseyi bünyesinde faaliyet gösteren Venedik Komisyonunun çabaları ile diğer ülke sistemlerini ve anayasa mahkemeleri içtihatlarını takip etmek mümkün olmuştur.² Venedik Komisyonu uzmanları Avrupa'nın bilgi birikimlerini diğer kıtalara da Avrupa sınırları dışına taşıyarak ortak bir anayasa mimarisi oluşturmaya çalışmaktadırlar. (Bknz. Buquicchio ve Dürr, 2008: 165-174).

Bu süreçte, uluslararası mahkemeler karşılıklı olarak birbirlerinin kararlarından yararlanmakta, uluslararası kuruluşlar ulusal anayasa yapım sürecine aktif olarak katılmakta,³ ve ulusal yargıçlar kendi aralarında diyalog içerisine girmektedirler. Bu süreçte, *jus cogens* ve *erga omnes* gibi çekirdek değerler genel kabul görmekte, uluslararası hukuk düzeninin normatif ve yapısal temelleri oluşturulmaktadır. Avrupa'da anayasa mahkemeleri kendi aralarında düzenli olarak toplanmakta ve ortak sorunlara çözümler aramaktadırlar.⁴ Bunun sonucunda yüksek yargı üyeleri sıklıkla diğer ülke yargıçlarının içtihatlarını takip etmekte, buldukları kararları kendi anayasalarını yorumlamak için kullanmaktadırlar.⁵ “Dünya anayasacılığı” olarak da adlandırılan “yargısal küreselleşmenin temelinde ortak sorunlara ortak çözüm arayışları yatmaktadır.

Türkiye'nin yeni sivil anayasasında benimseyeceği uluslararası hukuka ilişkin ilkeler, uluslararası sistemde genel kabul gören metinlere yaklaştığı ölçüde ortak standartlar yakalanacak ve diğer ülke uygulamalarının yakından takip edilmesi kolaylaşacaktır. Yeni

---

¹ Uluslararası anayasa hukuku, genelde anayasaları, bölgesel ve uluslararası kuruluşların kendine özgü hukuk sistemlerini anayasa hukuku, uluslararası hukuk, avrupa hukuku ve hukuk teorisini birleştirerek incelemektedir. Bknz. <http://en.wikipedia.org>. Disiplin kapsamında ele alınan konular için 2003 yılından itibaren yayımlanmaya başlayan Uluslararası Anayasa Hukuku dergisi iyi bir referanstır. Bknz. *International Journal of Constitutional Law* (<http://icon.oxfordjournals.org/>): Ayrıca bknz. Klabbers, 2011.

² CODICES özellikle Avrupa kıtasındaki mahkemeleri (<http://www.codices.coe.int/>). ACCPUF ise Fransızca konuşan ülkelerin anayasa mahkemelerinin ortak platformudur (<http://www.accpuf.org/>)

³ Buna Doğu Timor, Sudan, Afganistan, Irak gibi başarısız devletlerin (failed states) anayasaları dahildir.

⁴ Bknz. Conference on Constitutional Courts (<http://www.confueconstco.org/en/common/home.html>)

⁵ Bu nedenle, Amerikan Yüksek Mahkemesinin *Lawrence v. Texas* davasında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararına atıfta bulunması, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin de *Leyla Şahin* kararında Türk Anayasa Mahkemesi kararına atıfta bulunması ulusal ve uluslararası mahkemeler arasında karşılıklı iletişimin yalnızca en çok atıf alan iki örneğidir

anayasa bu bağlamda Türkiye'ye çok önemli bir fırsat sunmaktadır. Bu süreçte Türkiye'nin bu makalede dile getirilecek yarım yüzyıllık sorunlarına son verecek çağdaş hükümlere yer verilebilir.

“2012 Anayasası” olarak adlandırılabilir yeni sivil anayasa konusunda son yıllarda sivil toplumun önemli aktörleri (TBB, TOBB, TÜSİAD, TUSKON, SDE, AKP (Özbudun Tasarısı) ve Yeni Anayasa Platformu (YAP)) tarafından hazırlatılan anayasa taslaklarına bakıldığında, uluslararası hukuk konularına ilişkin (AB üyeliği hariç) çok fazla özgün ve kapsamlı düzenlemelere yer vermedikleri, mevcut anayasa hükümlerinde kapsamlı değişiklikler öngörmedikleri ve en önemlisi karşılaştırmalı anayasa hukukundan yararlanmadıkları görülmektedir.⁶

Diğer bir deyişle, 1982 Anayasasının başta 90. maddesi olmak üzere uluslararası hukukla ilgili diğer maddelerinin yeniden kaleme alınmasında veya yeni maddeler önerilmesinde “.org” uzantılı kurumlar tarafından hazırlanan anayasa taslaklarının genelinde tatmin edici değişikliklere veya özgün hükümlere rastlanmamaktadır. Oysa 1961 Anayasasının kabulünden itibaren geride kalan yarım yüzyıllık süreç içerisinde başta antlaşmalar hukuku olmak üzere, uluslararası hukukun yeri, Avrupa Birliği üyeliği, azınlık vakıfları gibi konularda yasal düzlemde çözümlenmesi gereken önemli sorunlar bulunmaktadır.

(Kurucu) Meclise yol gösterecek modellerin şekillenmesinde gözden uzak tutulmaması gereken nokta, anayasaların bugün kendi başına bağımsız bir ada olmaktan çok (Frank and Thiruvengadam, 2003: 467), bölgesel takımadaaların bir parçasını oluşturdukları gerçeğidir. Bu bağlamda, özellikle dar anlama Avrupa Birliği ve geniş anlamda Avrupa Konseyi ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatına üye olan ülkelerin anayasalarının karşılaştırmalı incelenmesine ihtiyaç bulunmaktadır. Özellikle, bağımsızlığını 1990'lı yıllarda kazanan devletlere Avrupa Birliği ve Avrupa Konseyinin (Venedik Komisyonu eliyle) yeni anayasa yapım sürecinde yaptıkları yardımlarla belirli konularda oluşan ortak bir dil ve söylemin ne olduğunun tespitine ihtiyaç duyulmaktadır. Geçmişte, Fransız, Alman ve İtalyan Anayasaları 19 ve 20. yüzyıllarda gelişmekte olan ve üçüncü dünya devletleri için deniz feneri görevi ifa etmişlerse de⁷, son onyıllarda uluslararası kuruluşlar desteğinde anayasa hukuku uzmanlarına

---

⁶ Bu taslaklardan hazırlanması süreci itibariyle en özgün olanı Yeni Anayasa Platformu (YAP) tarafından oluşturulan "Anayasa Çalışma Grubu" (AÇG) raporlarıdır. Ancak önerilerden hiç birisinin uluslararası hukuka ilişkin kayda değer bir soruna temas etmediği gözlenmiştir. <http://www.yenianayasaplatformu.org/arastirmalar/anayasa-calisma-grubu-raporlari>. Bu anayasa taslaklarının karşılaştırmalı tablosu 10.8.2010 tarihinde Hukuk ve Hayat Derneği tarafından kamuoyu ile paylaşılmış ve Hukuk ve Hayat Dergisinde basılmıştır. Bknz. <http://www.hukukvehayat.org/> (Anasayfa > Dokümanlar > Mevzuat)

⁷ Örneğin uluslararası antlaşmaların yasalardan üstün olduğu anlayışına ilk olarak yer veren 1946 Fransız Anayasası zamanında önemli çığır açmıştır (Franck, 2003:480) veya İtalyan ve Alman Anayasa Mahkemelerinin oluşum tarzları Türkiye dahil pek çok ülkenin kendi modellerini belirlemelerinde önemli ölçüde etkili olmuşlardır. Ancak bu ülkelerin statik anayasalarına zaman içinde yapılan ve kimi zaman yetersiz ve dağınık ilaveler ideal anayasa modelini yansıtmamaktadır. Bununla birlikte, Yeni Anayasa Platformu, AB hukuku ile ilgili karşılaştırmalı çalışmaları eski AB üyeleri kapsamında yapacaklarını aşağıdaki şekilde açıklamaktadırlar:

“Yeni Anayasa Çalışma Grubu üzerinden AB seviyesinde, (ulusal üstü seviyede) Türkiye'nin yeni anayasasının aynı zamanda AB ortaklık hukukuna uyum sağlaması ve hatta ortaklık hukukundan daha ileri standartlar oluşturması bakımından bir dizi çalışma yapılması planlanmaktadır.

Uluslararası çalışmalar yönünden Almanya, Fransa, İspanya gibi örnekler üzerinden Türkiye'nin yeni anayasasının esaslarına ilişkin karşılıklı teorik ve pratik bilgi aktarımları için çalışmalar yürütülmesi hedeflenmektedir. Almanya ile süreç başlatılmış bulunmaktadır. İspanya ile görüşmeler için hazırlıklar yapılmaktadır.” (<http://www.yenianayasaplatformu.org/arastirmalar/yaklasimlar>). Kanımızca, karşılaştırmalı anayasa hukukunda bu tür bir ezber yaklaşımdan vazgeçilerek, ülkelerin küçüklüğü veya demokratik geçmişi dikkate alınmadan, doğrudan anayasanın metni dikkate alınmalıdır.

hazırlatılan anayasalar, büyük ölçüde anayasa yapıcılara yardımcı olacak modern hükümler içermektedir⁸. Buradan hareketle, bu çalışmada büyük ölçüde yeni nesil anayasalardan verilecek örneklerle sivil toplum girişimlerinin kamuoyu ile paylaştıkları anayasa taslaklarında yer verilmeyen uluslararası hukuka ilişkin öneriler toplam on başlıkta özetlenecektir.⁹

1. Uluslararası Hukukun Türk Hukukunda Yeri

1961 Anayasasının 65. ve 1982 Anayasasının 90. maddelerinde yer alan “usulüne göre yürürlüğe konulmuş” antlaşmaların “kanun hükmünde” olduğuna ilişkin hükmün ne anlama geldiği konusunda 50 yıldır bir belirsizlik yaşanmaktadır. Edip Çelik’e göre;

“Andlaşmanın «kanun hükmünde» olması ne demektir?

Bununla, kanun ve andlaşmanın eşdeğerde olduğu, bunlar arasında birinin diğerine üstünlüğünün söz konusu olmayacağı mı belirtilmek istenmiştir? Başka bir deyişle, bu hükümle 1961 Anayasası’nda iç hukukla Milletlerarası Hukukun ilişkileri bakımından düalist (ikici) sistem mi kabul edilmiştir? Ve bu sistemin niteliğine uygun olarak andlaşmanın iç hukuk düzeninde uygulanabilmesini sağlamak için «kanun hükmünde» olduğu mu belirtilmiştir?

...

Kesin olan şudur ki, hüküm müphemdir ve çeşitli yorumlara müsait bulunmaktadır.” (Çelik, 1987, 110-111)

1961 Anayasası’nın hazırlık aşamasında kaleme alınan tasarılar da (“Ön Tasarı”, “SBF Tasarısı” ve “Temsilciler Meclisi Tasarısı”)¹⁰ antlaşmaların kanun hükmünde olduğuna ilişkin bir ifadeye rastlanmamaktadır (Aybay, 2007: 189). Milli Birlik Komitesince getirilen bu hükmün ne anlama geldiği konusu, Kurucu Meclis Komisyonları ile Meclisteki genel görüşmeler sırasında ele alınmadığından, tutanaklardan sonuca ulaştırıcı bir bilgiye rastlanmamaktadır (Çelik, 1987: 111). 1982 Anayasasının hazırlık çalışmalarında da “kanun hükmünde” ifadesinin ne anlama geldiği konusunda bir açıklama bulunmamaktadır. (Çelik, 1987: 117; Eroğlu, 1993: 22, Gündüz, 2009: 154)

Bundan dolayı, kimi akademisyenler bu hükmün Türkiye’nin monist sistemi benimsediğine işaret ettiği şekilde ele almışlardır.¹¹ Örneğin, Gündüz’e göre, İngiltere, İskandinav ülkeleri ve Malta gibi ülkelerde antlaşma yapma yetkisi yürütme organına ait olduğundan, antlaşmalar parlamentolar tarafından bir yasa ile iç hukuka aktarılmadığı sürece mahkemeler tarafından dikkate alınmaz. Oysa aralarında Türkiye’nin olduğu kimi ülkelerde andlaşmaların yapılış süreci yürütme ve yasama organı arasında paylaşılmıştır. Meclis iradesini bir uygun bulma kanunu ile ortaya koyduğu için, andlaşma yapıldığı anda ulusal hukukun bir parçası haline gelir; bu nedenle Türkiye monist bir ülkedir (Gündüz, 2009: 154-155). Bu bakış açısıyla Resmi Gazete’de yayıma kadar olan süreç antlaşmaya taraf olmaya ilişkin hazırlık aşamaları olup, yayım sürecinden sonra ayrı bir yasama tasarrufu yapılmasına gerek bulunmamaktadır.

⁸ Buna vurgu yapan bir çalışma için bkz. Vereshchetin 1996: 31 *et seq.*

⁹ Amerika, Japonya, Almanya, Fransa gibi ülkelerde anayasaların uluslararası hukuka ne ölçüde yer verdiği ile ilgili olarak bkz. (Frank and Thiruvengadam 2003: 467-518).

¹⁰ Milli Birlik Komitesine Anayasa Ön-Projesi hazırlamakla görevlendirilen Bilim Komisyonu’nun hazırlayıp, Milli Birlik Komitesi’ne sunduğu Anayasa Tasarısı, Siyasal Bilgiler Fakültesi İdari İlimler Enstitüsü’nün hazırladığı Anayasa Tasarısı ve Temsilciler Meclisi Anayasa Komisyonu’nun hazırladığı Anayasa Tasarısı

¹¹ Kaboğlu akademisyenlerin çoğunun monist görüşü benimsediğini ifade etmektedir. Kaboğlu and Stylianos-Ionnis 2008: 467; Doğan, 2008, 45. Yüzbaşıoğlu 1994: 29 vd.

Kimi akademisyenler, antlaşma ve örf ve adeti Türk hukuk sisteminin bir parçası olarak kabul eden açık bir hükmün olmamasından hareketle düalist yaklaşımın kabul edilmesi gerektiğini ifade ederek,¹² bir antlaşmanın kanun hükmünde olması için “usulüne göre yürürlüğe girme” şartı olduğunu, bunun da bir uygun bulma kanunu ile olacağından hareketle Türkiye’nin düalist olduğu ileri sürülmektedir (bknz. Çinkılıç, 2006: 32) Bir başka bakış açısıyla, antlaşmaların yürürlüğe girebilmesi için Bakanlar Kurulu tarafından bir kararname çıkarılması gerekmektedir; bu ise düalist sistemlere özgü olan dönüştürme (*transformation*) işlemine karşılık gelmektedir.

Can’a göre, Anayasanın 90. maddesindeki ifade tarzı Türkiye’nin monist görüşü kabul ettiğine işaret etse bile gerçekte durum farklıdır (Can, 2009:16, 18).

“Milletlerarası alanda akdedilen andlaşmaların doğrudan Türk hukuk düzeninde geçerlilik kazanması, yalnızca Anayasanın 90. maddesini aşan bir uygulama olarak kalmaz; aynı zamanda Anayasanın egemenlik anlayışının delinmesine de yol açar. Özellikle Anayasanın 7. maddesinde hükme bağlanan yasama yetkisinin devredilemezliği ilkesi çiğnenmiş olur. Çünkü bu durumda başka bir kaynaktan doğan kuralların kendiliğinden Türk hukuk düzeninde geçerlilik kazanmasına imkân tanınmış olacaktır. Anayasamızın böyle bir geçerliliğe cevaz verdiği söylenemez. Aksine Anayasamız, 90. maddesinde, bunun için onay ve yayım koşulları öngörmektedir.

...

... andlaşmaların onay ve yayımlama işlemleri ile iç hukuk düzenimize aktarıldığı (transfer edildiği) sonucuna varmaktayız. Düalist sisteme işaret eden bu transfer etme⁶³, İngiliz, İrlanda ve İskandinav hukuk sistemlerinde olduğu gibi milletlerarası andlaşmaların iç hukuk kurallarına dönüştürülmesi (transformasyon) şeklinde değil; andlaşmaların Türk hukuk düzeninde uygulanması için emir verme (icra etme emri: Vollzugsbefehl) şeklinde gerçekleşmektedir. İşte bu yüzden Türk hukuk öğretilerinde salt milletlerarası hukuk kurallarının ayrıca bir dönüştürme işlemine gerek olmaksızın Türk hukuk düzeninde doğrudan etki gösterip göstermediğine göre yapılan monist-düalist sistem ayrımını kabul etmemekteyiz.”

Pazarıcı’ya göre, antlaşmaların yasa değerinde olması antlaşmaların iç hukuk düzeninde doğrudan etki doğurması anlamına gelmektedir (Pazarıcı 2010: 23). Oysa bu genelleme her zaman geçerli olmadığından, kanun hükmünde ifadesi karışıklığa neden olmaktadır. Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsü örneğinde olduğu gibi kimi antlaşma hükümlerinin doğrudan icra kabiliyeti (*self executory provisions*) yoktur (Önok 2010: 13). Bu nedenle Türkiye’nin taraf olduğu antlaşmaların pek çoğunda yer alan düzenlemelerin iç hukuka aktarılabilmesi için TBMM’nin gerekli yasal düzenlemeleri yapması gerekmektedir. Doğrudan uygulanacak ve doğrudan uygulama kabiliyeti olmayan hükümlere ilişkin bu özel düzenleme yanlılıkla Türkiye’nin İngiltere ve Avustralya gibi düalist ülkelere karıştırılmasına neden olmaktadır.

Somatlaştırmak gerekirse, kanun hükmünde ibaresini kanun gibidir şeklinde algıladığımız takdirde, bir uluslararası antlaşmada yer alan bir suç tanımını Türk Ceza Kanunu ile karşılaştırıldığımızda, sorunun öncelik-sonralık (*lex prior- lex posterior*) veya genellik-özellik (*lex generalis-lex specialis*) ilkelerine göre çözümlenmesi gerekir. Oysa, Özok’un belirttiği gibi, Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsü’nün 31. maddesinde yer alan hukuka uygunluk sebepleri ve kusurluluğu kaldıran haller (Statünün onaylanması halinde), TCK’nun 24 ve devamı maddelerinde yer alan hükümlerin yerini almayacaktır (Önok 2010: 14).

¹² Örneğin, Acer ve Kaya, “usulüne göre yürürlüğe konulmuş” ibaresi ile antlaşmaların ayrı bir hukuk düzeninin kuralları olduğunu ve bunların nakil yolu ile iç hukukun bir parçası haline getirildiğini ifade ediyor olarak yorumlanabilir” düşüncesindedirler. (Acer ve Kaya, 2010: 23). Acer ve Kaya bu düşünceye uluslararası hukukun genel olarak Türk iç hukukunun bir parçası olarak kabul edildiğine dair bir hüküm olmamasından hareketle ulaşmış görünüyorlar (Acer ve Kaya, 2010: 24). “Kanun hükmündedir” kavramına yaklaşımla ilgili ayrıntılı açıklamalar için bkznz. Başlar, 2006: dipnot 45-47 ve eşlik eden metin)

Kimi akademisyenler ise, tartışmayı antlaşmaların normlar hiyerarşi içerisindeki yeriyle sınırlandırmışlardır. Örneğin, Özbudun'a göre (Özbudun 2009: 394);

"T.C. Anayasası, çağdaş anayasaların çoğunun aksine, milletlerarası hukukla iç hukukun ilişkisi hakkında genel bir kural koymamıştır. Bu konuda Anayasamızda mevcut olan tek hüküm, usulüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası andlaşmaların "kanun hükmünde" olduğunu belirten 90'ıncı maddenin son fıkrasıdır. Bu hüküm karşısında Türkiye'nin taraf olduğu milletlerarası andlaşmaların hukuk kuralları hiyerarşisi içerisindeki yeri doktrinde tartışmalı olmakla beraber, bizim katıldığımız görüş, Türk pozitif hukukuna göre, andlaşmaların kanunlardan, hele anayasadan üstün değil, kanunlarla eşdeğerli olduklarıdır. "Kanun hükmünde" deyimini başka türlü yorumlamak bizce mümkün değildir.

Doktrinde yaşanan bu tartışmalar yargı organlarının da farklı kararlar vermesine neden olmaktadır. Örneğin, Yargıtay 21. Hukuk Dairesi bir kararında (Yargıtay, 21. Hukuk Dairesi, E. 1996/2261, K. 1996/5790.) düalist sistemin ne anlama geldiğini teorik olarak anlattıktan sonra, "Türk Anayasal sistemine gelince; 1982 ve daha önce yürürlükte bulunan 1961 Anayasası 90. ve 65. maddelerinde; 'Usulüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası andlaşmalar kanun hükmündedir' kuralını kabul etmekle, dualist sisteme yaklaşmıştır" demiştir. Pazarıcı'ya göre, Türk yargı organları antlaşmaların Türk hukukunda etki doğurmasını bunların bir iç hukuksal işlem ile iç hukukumuzda benimsenmesi durumunda olanaklı kılacağına inanmaktadır. (Pazarıcı 2010: 25) "Başka bir deyişle, uluslararası hukuk kuralları Türk hukuk düzeninde doğrudan uygulanır nitelikte değerlendirilmemektedir. Yüksek yargı organlarımızın ileride alacakları kararlarla bu konuda kuşkuları giderecek bir açıklık getirmeleri çok yararlı olacaktır" (Pazarıcı 2010: 25).

Buna rağmen yargı organları içerisinde antlaşmaların doğrudan etki doğurduğunu kabul eden örnekler de bulunmaktadır. Örneğin, Yargıtay'ın CMR Sözleşmesi (*The Convention on the Contract for the International Carriage of Goods by Road*) ilgili onlarca kararında (örn. Yargıtay 11. HD, E.2005/13676, K.2007/521) antlaşmaları doğrudan uygulanır ve kanunlarla eşit kabul etmiş ve sonraki kanun önceki kanunu ilga eder kuralını uygulamıştır.

"Ülkemiz 30.10.1995 tarihinde CMR Konvansiyonu'nu kabul etmiş ve anılan Konvansiyon hükümleri bu tarihte yürürlüğe girmiştir. TC Anayasası 90/son maddesi uyarınca, usulüne uygun şekilde yürürlüğe konulmuş milletlerarası anlaşmalar kanun hükmündedir. CMR Konvansiyonu'nun 1. maddesi uyarınca bu sözleşme, yükleme yeri ve teslim için belirlenen yerin en az biri akit ülke olan iki ayrı ülkede olması halinde, tarafların ikametgâhı ve milletine bakılmaksızın ücret karşılığında yüklerin taşıt ile karadan taşınmasına ait her mukaveleye uygulanacaktır. TTK'nun taşımaya ilişkin hükümleri halen yürürlükte ise de, uluslararası taşımalar için daha sonra yürürlüğe giren ve bir iç hukuk kuralı haline gelen CMR Konvansiyonu'nun öncelikli olarak uygulanması gerekmektedir".

Yukarıda kısaca özetlendiği üzere, Türk hukukunun monist veya düalist yaklaşımlardan hangisini benimsediği veya antlaşmaların doğrudan uygulanabilir olup olmadığı konusunda 90. madde sorun çıkarmaktadır. Anayasa'nın 90. maddesindeki karışıklıkların giderilebilmesi için yeni madde metninin farklı ülke anayasalarındaki hükümler ışığında kaleme alınması gerekmektedir. Bu bağlamda, 1997 tarihli Polonya Anayasasının 91/1. maddesine göre; "Polonya Resmi Gazetesinde (*Dziennik Ustaw*) yayımlandıktan sonra, onaylanmış bir uluslararası antlaşma iç hukukun bir parçası olur ve uygulanması bir kanun çıkarılmasını gerektirmedikçe doğrudan uygulanır". Kosova Anayasasının 19/1. maddesine göre; onaylanmış uluslararası antlaşmalar Resmi Gazetede yayımlandıktan sonra iç hukuk sisteminin bir parçasını oluştururlar. Doğrudan uygulanabilir olmayan ve uygulanması için kanun çıkarılması gerekenler hariç olmak üzere, uluslararası antlaşmalar doğrudan uygulanır." Sırp Anayasasının 16/2. maddesine göre; "Uluslararası hukukun genel olarak kabul edilmiş kuralları ve onaylanmış uluslararası antlaşmalar Sırp Cumhuriyeti hukuk sisteminin bütünleşmiş parçası oluşturur ve doğrudan uygulanır". Kazakistan Anayasasının 4/3. maddesine göre, "Uluslararası antlaşmalar ... uygulanmaları yasa çıkarılmasını gerektirdiği

durumlar hariç doğrudan uygulanır”. (Benzeri hükümler için bkz. Romanya, m. 11/2: Arnavutluk, m. 122 ve Hırvatistan m. 141: Bulgaristan, m. 5/4: Slovenya, m. 8)

2. Uluslararası Hukuka Ait Genel Bir Referansın Olmaması

1982 Anayasasında uluslararası hukuka genel olarak atıfta bulunulmaması da giderilmesi gereken bir eksikliklerdir.¹³ Türkiye'nin uluslararası hukuka saygılı ve bağlı olduğunun açık bir şekilde yazılmasında uluslararası hukuk kurallarının destek norm olarak kullanılabilmesi açısından yarar bulunmaktadır. Nasıl bir metnin kaleme alınması gerektiği konusunda dünya anayasalarından farklı örnekler vermek mümkündür.¹⁴ Bunlar arasında, uluslararası hukuka saygı duyulacağına (Kosova, m. 16/3), taraf olunan antlaşmalardan kaynaklanan yükümlülüklerle iyiniyetle riayet edileceğine (Romanya, m. 11), bağlayıcı olan uluslararası hukuka uyulacağına (Arnavutluk, m. 5: Polonya, m. 9, Çek Cumhuriyeti, m. 1/2) vurgu yapılması; “genel olarak kabul edilen uluslararası hukukun temel ilkelerine uygun hareket edeceği (İtalya, m. 10/1) gibi hükümlerin yanında Kazakistan Anayasasının 8. maddesinde daha kapsamlı bir atıf vardır: “Kazakistan uluslararası hukukun ilke ve normlarına saygı gösterir, devletler arasında işbirliği ve iyi komşuluk ilişkileri politikasını takip eder ve bir başka devletin iç işlerine müdahale etmez, uyuşmazlıkları barışçıl yollarla çözer ve ilk kuvvet kullanımını yasaklar.” Litvanya Anayasasının 135. maddesinde şu ifade dikkati çekmektedir: “Dış politikanın yürütülmesinde, Litvanya Cumhuriyeti, uluslararası hukukun evrensel olarak tanınmış ilkeleri ve kurallarını takip eder, vatandaşlarının temel hakları, özgürlükleri ve refahı ile milli güvenliğini ve bağımsızlığını korumak için çaba gösterir ve hukuk ve adaletle dayanan sağlam bir uluslararası düzenin yaratılmasına katılır.”

Bu tür bir hükmün varlığı halinde, örneğin, Anayasa Mahkemesine iptal davası açan milletvekillerinin veya Mahkeme üyelerinin devletler arasında karşılıklılık ilkesini kullanması gereken durumlarda, Anayasanın Başlangıç bölümüne atıf yaparak Türkiye'nin “Dünya milletleri ailesinin eşit haklara sahip şerefli bir üyesi” olduğunu hükmünü ölçü norm olarak göstermelerine gerek kalmayacaktır.

3. Antlaşmaların Türk Hukukundaki Yeri

1982 Anayasasında antlaşmaların Türk hukukundaki yeri ve değeri konusunda tek açık düzenleme temel hak ve özgürlüklere ilişkin antlaşma hükümlerinin yasalarla çatışması halinde uyuşmazlığın çözümünde antlaşma hükümlerinin dikkate alınacağına ilişkin 90/5. madde hükmüdür.¹⁵ Diğer antlaşmaların yeri ve değeri ile ilgili karşılaşılan akademik ve yargısal boyutlu farklı yaklaşımlar ve “kanun hükmünde” ibaresine yüklenen farklı anlamlar nedeniyle uzun süreli bir karışıklık yaşandığı söylenebilir.¹⁶ Bu nedenle yeni anayasada

¹³ Anayasanın 15, 16, 42 ve 92. maddelerindeki “özel” atıflardan ayrı kapsayıcı bir genel referans anlamında kullanılmıştır.

¹⁴ Bknz. Vereshchetin 1996: 34 et seq.

¹⁵ Ancak, bu madde Romen Anayasasının 20/2. Maddesinde olduğu gibi negatif bir çatışma durumunu düzenlememektedir. Diğer bir deyişle Romen Anayasası, temel hak ve özgürlüklere ilişkin antlaşmaların üstünlüğünü Anayasa ve kanunlar daha uygun bir koruma mekanizması getirmediği takdirde kabul etmiştir. Bu sonuca yorum yoluyla da ulaşılabilirse de (Bknz. Alman Anayasa Mahkemesinin Görgülü Kararı ((BVerfGE 111, 307, 2004), buna ilişkin bir hükmün yeni anayasada açık bir şekilde yazılmasında yarar olduğuna inanılmaktadır.

¹⁶ “Uluslararası Antlaşmaların İç Hukuktaki Hukuksal Statüsü” ile ilgili olarak ayrıntılı tartışmalar için bkz. Başlar, 2006.

antlaşmaların normlar hiyerarşisindeki yeri ile ilgili olarak, çok açık ve net ifadeler kullanılması gerekmektedir.¹⁷

Bu bağlamda, 1990 sonrası anayasalarını değiştirmiş diğer ülkelerin metinlerine bakıldığında uluslararası antlaşmaların tamamına üstünlük tanınmasını sağlayacak bir düzenlemenin yer alması uygun olur.¹⁸ Bununla birlikte, uluslararası antlaşmaların uygun bulma kanunu çıkarılma şartı aranmaksızın tamamına kayıtsız ve şartsız üstünlük tanınmasının doğuracağı anayasal sakıncalar ve devletin uluslararası sorumluluğu göz önüne alındığında konuyla ilgili kimi güvencelere yeni anayasada yer verilmesi gerekmektedir.¹⁹ Uluslararası antlaşmalara üstünlük tanıyan devletlerin anayasalarına bakıldığında bu konuda bazı koruyucu düzenlemelerin varlığı dikkatleri çekmektedir.

İlk olarak, yasaların üstünde kabul edilecek antlaşmaların (bir Bakanlar Kurulu kararnamesiyle değil), kanunla kabul edilmiş olması şartı aranmalıdır (Bknz. Arnavutluk, m. 122/2, Slovakya, m. 7/4, Estonya, m. 123/2, Çek, m. 10). Çek Anayasası ayrıca antlaşmanın yayımlanmış olması şartını aramaktadır. Diğer bir deyişle, Resmi Gazete’de yayımlanmadan yürürlüğe giren antlaşma türlerine üstünlük tanınmamaktadır. Kazak Anayasası da uluslararası antlaşmaların üstünlüğünü kabul ettikten sonra (m. 4/3), bütün antlaşmaların yayımlanması şartını getirmiştir (m. 4/4). Yeni anayasaya bu yönde bir hüküm konularak 1982 Anayasasının 90. maddesinin 2. ve 3. fıkralarında yer alan (Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile yürürlüğe giren) antlaşma türlerinin yasalar karşısında üstün olmalarının önüne geçilebileceği gibi; üstün olacak bütün antlaşmaların Resmi Gazete’de yayımlanması şartı getirilebilir.

Konuyla ilgili olarak değinilmesi gereken ikinci önemli husus, uygun bulma kanununun vasıflı bir çoğunlukla kabul edilmesi halinde söz konusu antlaşmanın yasalardan üstün

---

¹⁷ Karşılaştırmalı anayasa hukuku perspektifinden bakıldığında, örneğin Latin Amerika’da bizim gibi uluslararası hukuka veya genel olarak antlaşmaların yeri ve değerine atıfta bulunmayan bir tek Şili Anayasası olduğu görülmektedir (Frank, 2003: 511). Antlaşmalar, Peru, Venezuela, Uruguay ve Boliviya’da kanunlarla eşit, Paraguay, Kolombiya ve Ekvator’da kanunların üzerinde kabul edilmiştir (Frank 2003: 511)

¹⁸ Polonya Anayasasının 91/2. maddesi, “Bir kanunun önceden verdiği yetkiye dayanılarak onaylanan bir uluslararası antlaşma, bu tür kanun hükümleri ile uyumlaştırılmazsa kanunlardan üstün olur”: Benzeri hükümleri diğer Soğuk Savaş sonrası hazırlanan modern anayasalarda da görmek mümkündür: Çek Cumhuriyeti Anayasasının 10. maddesine göre; “Parlamentonun onaylanmasına izin verdiği ve Çek Cumhuriyeti açısından bağlayıcı olan yürürlüğe konulmuş olan antlaşmalar, hukuk düzeninin bir parçasını oluşturur. Bir antlaşma, kanunun öngördüğünden daha farklı hükümler içeriyorsa, antlaşma uygulanır.” Estonya Anayasası, madde 123/2: Letonya kanunları ve diğer işlemler, eğer Temsilciler Meclisi (the Riigikogu) tarafından onaylanan antlaşmalarla çatışırsa, antlaşma hükümleri uygulanır.” Letonya Cumhuriyeti Uluslararası Antlaşmalar Kanunu, madde 13: “Temsilciler Meclisi (the Seima) tarafından onaylanan bir uluslararası anlaşma, Letonya Cumhuriyetinin hukuki düzenlemelerinden farklı hükümler öngörüyorsa, uluslararası anlaşmanın hükümleri uygulanır.” Kıbrıs Rum Kesimi Anayasası, madde 169/3: “İşbu Maddenin takip eden hükümlerine uygun olarak kabul edilen antlaşmalar, sözleşmeler ve anlaşmalar, Cumhuriyet’in Resmi Gazetesi’nde yayımlandıkları tarihten itibaren, anılan antlaşmalar, sözleşmeler ve anlaşmaların diğerleri tarafından da uygulanmaları koşuluyla herhangi bir ulusal yasadan üstün güce sahiptir.” Bulgaristan Anayasası, madde 5/4: “... anayasal olarak öngörülen prosedüre göre onaylanan, ilan edilen ve yürürlüğe giren bütün uluslararası düzenlemeler... aksini öngören herhangi bir iç düzenlemenin yerini alır.” Sırbistan Anayasası, madde 16: “Onaylanan uluslararası antlaşmalar ve genel olarak kabul edilen uluslararası hukuk kuralları, Sırbistan-Karadağ’ın hukuku ve üye devletlerin hukukundan üstündür.” Kosova Anayasasının 19/2. maddesi de antlaşmalardan ayrı olarak, uluslararası hukukun hukuksal olarak bağlayıcı kurallarının da Kosova yasalarında üstün olduğu hükmünü içermektedir.: Bknz. Kırgız Anayasası, madde 12/3, Litvanya, madde 138.

¹⁹ Bununla birlikte Rusya Anayasasında olduğu gibi parlamento tarafından onaylanan antlaşmalar ile onay istemeyenler ve doğrudan uygulama kabiliyeti olanlar ve olmayanlar arasında bir ayırım yapmamıştır. Vereschetin, 1996: 34.

kılınması gerektiği yaklaşımıdır. Örneğin Bulgar Anayasasının 85/2. maddesinin 1. fıkrasında sayılan dokuz başlık altında yer alan antlaşmaların kabulünde 2/3 çoğunluk aranması şartı getirmektedir. Kosova Anayasasının 18/1. maddesinde aşağıdaki antlaşmaların kabul edilmesinde Meclis üye tam sayısının 2/3'ün kabulünü aramaktadır: a) toprak, barış, ittifak, siyasi ve askeri konular, b) temel hak ve özgürlükler, c) uluslararası kuruluşlara üyelik ve d) mali yükümlülük getiren antlaşmalar. Diğer antlaşmaların yürürlüğe girmesinde cumhurbaşkanının imzası yeterli görülmüştür. Bu görüş kabul edildiği takdirde, Meclis üye tam sayısının bugün olduğu şekilde en az 1/4'üne karşılık gelen 139 milletvekilinin kabul ettiği bir antlaşmanın veya uygun bulma kanununa ihtiyaç duymayan antlaşmaların kanunlardan üstün kabul edilip edilemeyeceğine ilişkin bir tartışma söz konusu olmayacaktır. Diğer bir deyişle, Meclis üye tam sayısının salt çoğunluğu (276) veya 2/3'ünün (330) olurundan sonra antlaşmanın yasalardan üstün olması gerektiği kabul edilebilir.

4. Örf ve Adetin Türk Hukukundaki Yeri

Uluslararası hukukun antlaşmalar kadar olmasa da değinilmesi gereken ikinci kaynağı uluslararası örf ve adet kurallarıdır. Örf ve adet hukuku ile hukukun genel ilkelerinin de Türk hukuk sisteminin bir parçası olması sağlanmalıdır. Aksi takdirde, Önok'un ifade ettiği gibi, örneğin Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsündeki suç tanımlarının uluslararası örf ve adet hukukunun bir parçası olmasına rağmen Anayasanın 90/son maddesinde sadece uluslararası antlaşmalardan söz edilmesi nedeniyle anılan suç tanımlarından gelenek hukuku karakteri taşıyanların Türk hakimince doğrudan uygulanabilmesi söz konusu olmayacaktır (Önok 2010: 14).

1982 Anayasasında doğrudan örf ve adet hukuku kurallarına atıfta bulunulmasa da Anayasa'nın 15. maddesinde savaş, seferberlik, sıkıyönetim veya olağanüstü hallerde temel hak ve hürriyetlerin kullanılmasının kısmen veya tamamen durdurulabilmesine "uluslararası hukuktan doğan yükümlülükler" ihlal edilmemek kaydıyla izin verilmiştir. Bunun içerisine örf ve adet hukuku kuralları dolaylı olarak girmektedir. Aynı şekilde Anayasanın 16. maddesinde, yabancıların temel hak ve hürriyetleri, uluslararası hukuka uygun olarak kanunla sınırlanabilir. Anayasanın 92. maddesinde uluslararası hukukun meşrû saydığı hallerde Meclise savaş hali ilânı yetkisi verilmiştir. Bu maddeleri dayanak göstererek örf ve adet kurallarına atıf yapan bir mahkeme kararına rastlanmamıştır.

Yeni anayasada, Alman Anayasasının 25. maddesi benzeri bir hükme yer verilmesi yargı organına örf ve adet kurallarını dayanak olarak kullanma fırsatı verecektir. Anılan maddeye göre; uluslararası hukukun genel kuralları federal hukukun bütünleşmiş parçasını oluşturur; yasal düzenlemelerden önce gelir ve bireyler için haklar sağlar ve yükümlülükler yükler. Alman Anayasasının 100/2. maddesi, yargılama sırasında ilk derece mahkemelerine, belirli bir örf ve adet kuralının Alman federal hukuku uyarınca federal sistemin bütünleşik bir parçası olup olmadığını sorma hakkı vermektedir (Franck ve Thiruvengadam 2003: 492). Yazarlar, Alman Anayasasının bireylere örf ve adet hukuku ilkelerine dayanarak özellikle insan hakları konusunda anayasal talepte bulunma hakkı verdiğine işaret etmektedirler (Franck ve Thiruvengadam 2003: 492).²⁰

Japon Anayasası örf ve adet kurallarını antlaşmalarla aynı seviyede kabul etmiştir. Anayasanın 98/2. maddesinde yerleşmiş devletler hukukunun sadık bir şekilde gözetileceği

²⁰ Alman uygulamasından etkilenen İtalyan Anayasasının 10/1. Maddesi de benzer hüküm içermektedir. Ancak, Anayasa Mahkemesi dışındaki diğer mahkemelere örf ve adet hukukundaki değişiklikleri bulma görevi verilmemiştir. İbid. 494. Anayasa Mahkemesinin var olduğunu kabul ettiği bir örf ve adet kuralı doğrudan İtalyan hukukunun bir parçasını oluşturur.: Benzeri bir başka hüküm için bkz. Rusya Anayasası m. 15/4

hükmü yer almaktadır. Japon Hükümeti uygulamada örf ve adet kurallarının Anayasanın da üzerinde olduğunu kabul etmiştir (Franck ve Thiruvengadam 2003: 496). Japon akademisyenler ise yalnızca *jus cogens* kurallarının üstün diğerlerinin ise antlaşmalarla aynı olması gerektiğini savunmaktadırlar. (*ibid.*)

Romen Anayasasının 20/1. maddesinde bireylerin haklarına ilişkin anayasal hükümlerin Evrensel İnsan Hakları Beyannamesi ve antlaşmalara uygun olarak yorumlanması zorunluluğu getirilmiştir.²¹ Beyannamenin bağlayıcı bir belge olmaması, bununla birlikte içerisindeki hükümlerin büyük ölçüde örf ve adet hukuku kuralları haline geldiğini dikkate aldığımızda, Romen Anayasasının örf ve adete dolaylı bir atıf yaptığı söylenebilir. Andora Anayasasının 5. maddesi ise çok açık bir şekilde tek cümlede Evrensel İnsan Hakları Beyannamesinin bağlayıcı olduğunu ifade etmektedir. Özbekistan (Önsöz, m. 17), Türkmenistan (m. 6) ve Belarus (m. 8) Anayasaları “uluslararası hukukun genel olarak kabul edilmiş normlarının (ie. örf ve adetin) üstünlüğünü kabul etmektedirler.

5. Antlaşmaların Uygun Bulunması

1982 Anayasasının 90. maddesinin 2 ve 3. fıkraları ile 244 sayılı Yasanın ilgili hükümleri birlikte okunduğunda, Bakanlar Kurulu'na genel veya özel nitelikli bir yasa ile bir yetki verilmiş ve buna dayanarak ekonomik, ticari, teknik veya idari nitelikte bir antlaşma yapılmış ise, Meclisin uygun bulma kanunu çıkarmasına gerek yoktur. Bir antlaşmanın anılan niteliklerde olup olmadığı Bakanlar Kurulunun takdirine bırakılmıştır. Bu keyfi ve geniş yetkinin yeni anayasa metninde sınırlandırılması gerekir.

Bu bağlamda, Meclisin hangi antlaşmaları onaylayacağı ve aynı usule göre yürürlükten kaldıracığı, çekince koyma yetkisinin yürütme organında olup olmadığı gibi hususların yeni metne dahil edilmesi gerekecektir. Bu konuda karşılaştırmalı hukukta güzel örnekler bulunmaktadır. Örneğin, Bulgaristan Anayasasının 85/1. maddesi, Meclisin hangi antlaşmalar üzerinde yetkisi olduğunu tüketici bir şekilde saymaktadır. Bunlar; a) siyasi veya askeri nitelikte olan, b) uluslararası kuruluşlara katılmaya ilişkin olan, c) sınırların düzeltilmesine ilişkin, d) Hazinenin yükümlülüklerini ilgilendiren, e) uluslararası tahkim ve yasal süreçlere devletin katılımına ilişkin, f) temel hak ve özgürlükler hakkında, g) uygulanması için yasal düzenleme gerektiren, h) açık bir şekilde Meclise onaylama yetkisi veren ve i) Avrupa Birliğine yetki veren antlaşmalardır. Bulgar Anayasasının 106. maddesi Bakanlar Kuruluna ancak kanunla verilmiş bir yetki olması halinde uluslararası antlaşmaları sonuçlandırma, tasdik veya sona erdirmeye yetkisi vermektedir²². Bu yasal düzenlemeyi 244 sayılı Kanun gibi ucu açık ve süresiz yetki kanunu olarak değil, olaya özgü ve süreyle sınırlandırılmış yetki kanunu şeklinde anlamak doğru olur. Arnavutluk Anayasasının 121/1. maddesi, beş başlık altında yer alan antlaşmaların (örn. insan hakları, uluslararası kuruluşlara üyelik, kanun değişikliği gibi) onaylanması için kanun çıkarılması zorunluluğu getirmiş; sayılan niteliklerde olmayan antlaşmaların Meclis tarafından onaylanmasını Meclisin bu yönde salt çoğunlukla alacağı karara bırakmıştır.

6. Antlaşmaların Anayasal Denetimi

Uluslararası antlaşmaların denetimine Anayasanın 90/5. maddesi engel olsa da, Anayasa Mahkemesi bu sorunu ilk olarak 1996 yılında önüne gelen bir davada aşmıştır.²³ 2011 yılı

²¹ Ginsburg, Chernykh, Elkins, (2008): 201-237. Dünyada 69 devletin EİHB'ye atıfta bulunduğu, 24 devletin Beyannameyi içselleştirdiğinden söz etmektedir.

²² Ayrıca benzeri bir düzenleme için bkzn. Estonya, m. 121

²³ Anayasa Mahkemesi, E.1996/55, K.1997/33, Karar Günü: 27.2.1997. AMKD, 37/1, 79-106

içerisinde Anayasa Mahkemesine yapılmış iki başvuruda da Anayasa Mahkemesi başvuruları ilk inceleme aşamasında yetkisizlikten reddetmeyerek uluslararası antlaşmaların esas yönünden incelenebileceğini içtihat yoluyla göstermiştir.²⁴ Bu durumda yapılması gereken, fiili yolun anayasal çerçeveye oturtulmasıdır.

Sivil toplum kuruluşları tarafından hazırlanan anayasa tasarıları arasında yalnızca Barolar Birliği Tasarısının 103/2. maddesinde antlaşmaların anayasal denetimine ilişkin bir öneri bulunduğu gözlenmiştir. Buna göre,

“Uluslararası antlaşma niteliğindeki metinler, onaylanmadan önce Türkiye Büyük Millet Meclisine sunulur. Genel Kurulun bilgisine sunulduğundan başlayarak otuz gün içinde Cumhurbaşkanı, metnin Anayasa ile bağdaşmazlığını ileri sürerek Anayasa Mahkemesine başvurabilir. Bir siyasal parti grubu veya en az yirmi milletvekili de aynı gerekçeyle Anayasa Mahkemesine başvurulabileceği gibi konu hakkında görüşme açılmasını isteyebilir. Hakkında Anayasa Mahkemesine başvurulmayan veya görüşme açılması isteminde bulunulmayan metinlerin onaylanması uygun bulunmuş sayılır”.

Yeni sivil anayasada, antlaşmaların sadece ön (*a priori*) denetimi değil; yürürlüğe girdiği tarihten itibaren 60 veya 90 gün içerisinde onay sonrası (*a posteriori*) denetiminin de normatif olarak sağlanması, Anayasa’ya aykırı uluslararası antlaşmaların yürürlüğe girmesini engelleyecek; yürürlüğe girenlerin sona erdirilmesi ya da Anayasa’da yer alan aykırılığın giderilmesi sonucunu doğuracaktır. (Ayrıntılı tartışma için bkz. Başlar, 2006: 4. bölüm)

7. Avrupa Birliğine Katılım Öncesi Türk Anayasası

Türkiye’nin Avrupa Birliğine girmeden yeni anayasasını AB hukuk sistemine uygun hale getirmesi uygun olur. Türkiye’nin Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsünü onaylamasından önce Anayasa’nın 38/son maddesinde yaptığı bir değişiklik ile Statüyü onaylama sonrası bir tarihte üstleneceği yükümlülükleri kabul etmesi örneğinde olduğu gibi, Avrupa Birliğine katılım antlaşmasının imzalanmasından çok önce yeni anayasaya konuyla ilgili bu yönde hükümlerin konulması yararlı olacaktır. Bu yönde bir proaktif yaklaşımın en güzel örneğini Kosova Anayasasından verebiliriz. Buna göre, (yakın dönemde AB üyesi olmayacak²⁵) Kosova, onaylanmış uluslararası antlaşmalar temelinde devlet yetkilerini özel hususlar için uluslararası kuruluşlara devredebilir (m. 20/1). Kosova Cumhuriyeti tarafından onaylanan bir uluslararası kuruluşa katılıma ilişkin üyelik anlaşması açık bir şekilde açık bir şekilde bu kuruluşun normlarının doğrudan uygulanabileceğini öngörürse, bu takdirde uluslararası antlaşmayı onaylayan kanunun Meclis üye tam sayısının 2/3 çoğunluğu ile kabul edilmesi gerekir (m. 20/2).

Arnavutluk Anayasasında da üyelik öncesi düzenleyici hükümler göze çarpmaktadır. Anayasanın 122/3. maddesinde, Arnavutluk’un bir antlaşma ile taraf olduğu uluslararası kuruluşlar tarafından kabul edilen ve doğrudan uygulama kabiliyeti olan antlaşmaların üstünlüğü kabul edildikten sonra, 123. maddesinde, uluslararası kuruluşlara yetki devrinden, üyelik antlaşmasının kabulü ve referanduma sunulmasından söz edilmektedir.

---

²⁴ Bunlar; (1) 22.02.2011 tarihli ve 6118 sayılı (10.03.2011 tarihli ve 27870 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan Uluslararası Ticaret Finansmanı İslami Kurumu Kurucu Anlaşmanın Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun ile (2) 22.02.2011 tarihli ve 6119 sayılı “Özel Sektörün Geliştirilmesi İslami Kurumu Kurucu Anlaşmanın Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun’un 1. maddesidir.

²⁵ Tam Üyelik bir yana, AB Ülkelerinden İspanya, Slovakya, Kıbrıs, Romanya ve Yunanistan, Kosova’yı bir devlet olarak tanımamaktadır (bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Accession_of_Kosovo_to_the_European_Union).

Avrupa Birliğine tam üye olmadan önce anayasasında en kapsamlı ve sistematik değişiklik yapan ülke Hırvatistan'dır. Bu yönüyle Hırvatistan Anayasası yeni üye olacak devletler için örnek bir model sunmaktadır. Haziran 2010'da kabul edilen Anayasanın VIII. Bölümü özel olarak Avrupa Birliği başlığını taşımakta olup, 143. maddesi üyeliğin hukuksal temeli ve anayasal yetkilerin devri başlığını taşımaktadır. Anayasanın 144. maddesi, AB kurumlarına katılıma ilişkindir. 145. maddesi, AB Hukuku başlığını taşımaktadır. Maddede Topluluk Müktesebatından kaynaklanan hakların kullanımının hukuk düzeni tarafından güvence altına alınan hakların kullanımı ile aynı düzeyde olduğuna vurgu yapılmış; bu konuda mahkemelere Müktesebattan kaynaklanan kişisel hakları koruma yükümlülüğü verilmiştir. Konuyla ilgili son maddede (m. 146), AB vatandaşlarının hakları düzenlenmektedir. Bu haklar; yerleşme ve dolaşım özgürlüğü, AB Parlamentosuna ve mahalli idarelere seçme ve seçilme; Hırvatistan'ın konsolosluk binasının olmadığı yerlerde üye ülkelerin diplomatik korumasından yararlanma, AB Parlamentosuna ve Ombudsmanına bireysel başvuruda bulunma gibi haklar güvence altına alınmıştır.

Egemenliğin devri konusunda Avrupa Birliğine en son üye olan devletlerin anayasalarına bakıldığında egemen yetkilerin genelde uluslararası kuruluşlar, özelde Avrupa Birliğine yapılan somut atıfla ile paylaşılmasına olanak tanıyacak şekilde devredildiği görülmektedir. Bunlardan Polonya (m. 90), Slovenya (m. 3a/1), Litvanya (m. 138/5), Çek Cumhuriyeti (m. 10a/1) ve Estonya (m. 120, 121/3) ve Letonya (m. 68/2) AB'ne özel olarak atıfta bulunmadan egemenliğin devredilmesinde uluslararası örgütlere atıfta bulunan ülkelerdir. Anayasalarında AB'ye özel yer veren yeni üye ülkeler, Macaristan (m. 2A) ve Slovakya (m. 7/2)'dir. Güney Kıbrıs Rum Kesimi ile Malta anayasalarında konuyla ilgili özel bir atıf bulunmamıştır. Yeni anayasanın uluslararası kuruluşlara yetki devrine olanak tanıyan genel bir düzenleme yapması bu aşamada yeterlidir. Nitekim, bu bağlamda Özbudun ve Tuskon Tasarılarının 5/4., TOBB Taslağının 6/4. ve Barolar Birliği Taslağının 5/3. maddeleriyle egemenliğin kullanılmasına uluslararası kuruluşlara üye olmanın gerekleri istisnası getirilmiş; ancak, katılımın usulüne ilişkin ayrıntılara yer verilmemiştir. Yeni Anayasa Platformu Çalışma Grubu (AÇG) Raporunda da genel hatları ile uluslararası entegrasyon sürecine ait bir hükmün konulması tavsiye edilmektedir.²⁶

İkinci önemli husus, yeni anayasada Türkiye Büyük Millet Meclisinin katılım antlaşmasını uygun bulması için özel bir karar nisabı olup olmadığı²⁷, yalnızca uygun bulma kanununun yeterli olup olmadığı, diğer bir deyişle ayrıca bir referanduma ihtiyaç olup olmadığı konularında hükümlerin yer alması ileride yaşanacak tartışmaların ortadan kaldırılması amacıyla yararlı olabilir. Yeni anayasada antlaşmaların imzalanması ve uygun bulunmasında referandumu zorunlu kılan özel bir düzenleme olmadığından, Parlamento'nun yetkilerinin genelliği ilkesi uyarınca, Meclisin hareket serbestisi olduğu söylenebilir. Ancak, Anayasa Mahkemesinin Meclisin yetkilerinin Anayasa'da yazılanlarla sınırlı olduğu konusundaki içtihatları dikkate alındığında Anayasa Mahkemesinin Avrupa Birliğine katılmaya ilişkin diğer ülke anayasalarında olduğu gibi özel bir hükmün olmamasını gerekçe göstererek katılım antlaşmasının Anayasaya aykırı olduğuna karar verebilir (Bknz. Başlar, 2005: 157). Nitekim

²⁶ Bknz. YAP Genel Esaslar Raporu, 39-40, http://www.yenianayasaplatformu.org/foto/acg_ararapor_-25052011.doc

²⁷ Örneğin, Avrupa Birliğine katılım görüşmelerini 30 Haziran 2011'de tamamlayan ve 1 Temmuz 2013'de tam üye beklenen Hırvatistan'ın Anayasasının 140. Maddesi, uluslararası kuruluş veya ittifaklara yetki devreden uluslararası antlaşmaların Mecliste 2/3 çoğunlukla kabul edilme şartını aramaktadır. Letonya Anayasası, madde 68/3.: Nitekim bu husus Tüsiad raporunda da aşağıdaki şekilde vurgulanmıştır: "Ulusüstü kuruluşlara üyeliğin, TBMM'nin anayasayı değiştirme gücüne sahip nitelikli çoğunlukla onaylanması ve/veya halkoylamasıyla kabul edilmesi durumunda gerçekleştirilebileceği ve egemenlik yetkisinin bu kuruluşlarla paylaşılabilmesi düzenlenmelidir." (Tüsiad, 20).

Avrupa Birliğine son üye olan devletlerin anayasa mahkemeleri üyelik öncesi ve sonrası konuyla ilgili görüşlerini bildirdiği örnekler görülmektedir.²⁸

Egemenliğin devredilmesinde Meclis kararının halkoylamasına sunulması yönteminin tercih edilmesi tartışmaların giderilmesi açısından en uygunu olacaktır. Avrupa ülkelerinden bu yöntemi benimseyenler bulunmaktadır. Örneğin, Hırvatistan Anayasası'nın 142. maddesine göre, Meclis tarafından 2/3 çoğunlukla kabul edilen bu yönde bir karar 30 gün içerisinde halkoylamasına sunulur. Polonya Anayasasının 90. maddesinde de benzeri bir hüküm bulunmakla birlikte, halk oylamasına sunulması Meclisin takdirine bırakılmıştır. Slovak Anayasasının 7/1. maddesine göre, diğer devletlerle işbirliğine girmeye ilişkin bir anayasa değişikliği halkoyuna sunulmalıdır. Çek Cumhuriyeti Anayasasının 62. maddesine göre, Cumhurbaşkanı, Avrupa Birliğine girme konusunda halkoylaması yaptırma ve sonuçlarını açıklama yetkisi verilmiştir. Letonya Anayasasının 68/3. (ve 79.) maddelerinde Parlamento tarafından halkoylamasına gidileceğine ilişkin bir hüküm yer almaktadır.

Üçüncü önemli nokta, 1963 Ankara Anlaşması ve 1972 Katma Protokol, 90. madde çerçevesinde insan haklarına ilişkin konuları düzenlemediğinden dolayı yasalarla eşit seviyededir. Oysa son üye olan ülkelerden Polonya, Çek Cumhuriyeti, Slovenya, Macaristan, Slovakya, Estonya, Litvanya, Letonya, Malta, Bulgaristan ve Güney Kıbrıs Rum Kesimi ile 1 Temmuz 2013'de üye olacak Hırvatistan ve görüşmelerin devam ettiği Sırbistan'la Ortaklık/Avrupa Anlaşmalarının (bir uluslararası antlaşma olarak) üstünlüğü tam üyelikten önce sağlanmıştır. Avrupa Birliği'ne üye olan eski 15 devletin hukuk sistemleri incelendiğinde bunların da özel olarak uluslararası antlaşmaları veya genel olarak uluslararası hukukun genel ilkelerini yasalardan üstün tuttıkları görülmektedir. Anılan nedenle uluslararası antlaşmaların tamamına üstünlük tanınması ve üstün olacak antlaşmalar için belirli kriterler getirilmesini gerektirmektedir.

8. Yurtdışına asker gönderme yetkisi

1982 Anayasasının 92. maddesine göre, yurtdışına asker gönderme ve yabancı kuvvetleri Türk topraklarına kabul etme yetkisi TBMM'ye verilmiştir. Hükümetin talebi üzerine Meclis bu yetkiyi bir parlamento kararı ile yapar²⁹ ve bu karar kanun şeklinde tezahür etmediği için Anayasa Mahkemesinin denetimi dışındadır. Bununla birlikte, TBMM'nin sınır ve kapsamı Hükümetçe takdir olunacak şekilde, Türk Silahlı Kuvvetlerinin yabancı ülkelere gönderilmesi ve yabancı silahlı kuvvetlerin Türkiye'de bulunması konularında hükümete izin vermesi yasama yetkisinin devri anlamına geldiği ileri sürülmekte veya Meclisin aldığı kararın uluslararası hukukun meşru saydığı hallerle sınırlı olup olmadığı sürekli tartışma konusu olmakta (Bknz. Göztepe, 2004: 93 vd) ve muhalefet partileri konuyu açık bir yasal dayanak olmamasına rağmen Anayasa Mahkemesine götürmek istemektedirler. Anayasa Mahkemesi, yapılan başvurularda parlamento kararlarını inceleme konusunda yetkisi olmadığını söylemişse de bu konuda tartışmalara son nokta konulmamıştır.

Yapılacak anayasa değişikliğinde Arnavutluk Anayasasının 12. maddesinin benzeri bir düzenlemeye gidilebilir. Anılan maddeye göre, asker kabul etme ve gönderme yetkisinin meclis tarafından kullanılması Meclis üye tam sayısının yarısı tarafından kabul edilecek bu yönde kabul edilecek bir kanunla gerçekleşir. Bir başka örnek Çek Cumhuriyeti Anayasasının

²⁸ Örneğin, bknz. Bulgaristan Anayasa Mahkemesi (K. 5/2005 ; K. 4/2007 , K. 11/2007, K. 1/ 2008, K. 6/2008) Emilia Drumeva, Primacy of the EU Law to National (Constitutional) Law, Case law of the Constitutional Court of Bulgaria, http://www.mkab.hu/index.php?id=emilia_drumeva_member_of_the_constitutional-court_of_bulgaria

²⁹ 2011 yılı itibarıyla barışı koruma, terörizm ve deniz korsanlığı ile mücadele amacıyla bu yetki 31 kere kullanılmıştır.

43/3. maddesidir. Buna göre, asker gönderme ve kabul etme yetkileri hükümete bırakılmadıkça parlamentoya aittir. Aynı maddenin 4. fıkrasında 60 günü aşmayan sürelerle aşağıdaki hususlarda asker gönderme yetkisi hükümete bırakılmıştır. Bunlar; a) saldırı karşısında kolektif meşru müdafaya ilişkin antlaşmalardan kaynaklanan yükümlülükler, b) kabul eden devletin rızasının olması durumunda üye olunan uluslararası kuruluşların kararları sonrasında barışı koruma operasyonlarına katılmak amacıyla, c) doğal felaket, çevresel veya endüstriyel kazalar durumunda kurtarma operasyonlarına katılma. Gürcistan Anayasasının 100. maddesine göre, uluslararası yükümlülükleri ifa etmek amacıyla silahlı kuvvetlerin kullanılması Parlamentonun rızası olmaksızın mümkün değildir.

9. Dini Topluluklara Tüzel Kişilik Tanınması ve Fener Rum Patrikhanesi

Tüsiad'ın 2011 Mart ayında açıkladığı Yeni Anayasa Yuvarlak Masa Toplantılar Dizisi raporunda, bazı katılımcılar dini cemaatlerin örgütlenme özgürlüğü ve özerkliklerinin yeni anayasada güvence altına alınması gerektiğini dile getirmişler ve bu husus toplantı tutanağında yer almıştır. Tutanakta ayrıca Venedik Komisyonunun vakıf modeli dışında ele alınacak bir yöntemle dini cemaatlere tüzel kişilik verilmesi ve buna bağlı olarak mülkiyet ve dava ehliyeti olmak üzere kimi haklar tanınmasını olumlu bulduğu, diğer ülke modellerinin incelenmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır (Tüsiad 2010: 26).

Türkiye gibi laik devlet modelini benimsemiş Fransa, Hollanda ve İtalya gibi ülkelerde dini cemaatler mevcut hukuksal çerçeve içerisinde (dernek-vakıf modeli) kişilik kazanmaktadırlar (Karş. Fautré 2009: 1). Belçika, Yunanistan, İtalya, Slovakya, Danimarka, Avusturya ve Portekiz gibi ülkelerde devlet tarafından tanınmış dini topluluklar bulunmaktadır. Ancak bu ülkelerin belirledikleri standartlar arasında farklılıklar vardır. Örneğin, Belçika'da dini toplulukların tanınması konusunda yasal veya anayasal bir düzenleme bulunmamaktadır (Fautré 2009: 1-2)

Dini cemaatlere tüzel kişilik tanınması konusunda ortak bir Avrupa standardının olmaması ve Türkiye'nin laik kimliği, bu konuda anayasal bir düzenlemeyi gerekli kılmaya da,³⁰ Venedik Komisyonunun 2010 tarihli raporunda dile getirilen Fener-Rum Patrikhanesinin "ekümen" sıfatını kullanıp kullanamayacağı üzerinde ayrıntılı durulması gerekir.

Venedik Komisyonu raporunda Patrikhanenin ekümen sıfatını 6 ıncı yüzyıldan itibaren kullandığı ve bu hakkından fedakârlık etmediğini, diğer patrikhanelerin Fener-Rum Patrikhanesini ekümen olarak tanıdıkları, bu nedenle Türkiye'nin ekümenlik sıfatının kullanılmasına karşı çıkmasını Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 9. maddesinde yer alan örgütlenme özgürlüğünün ihlali olarak değerlendirmiştir.

Venedik Komisyonu aynı zamanda Lozan Antlaşması ile Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi arasında bir ihtilaf olduğunda Lozan Antlaşmasının öncelikli olarak uygulanmayacağı; AİHS'nin aynı taraflar arasında imzalanmış "sonraki antlaşma" ve "sonraki uygulama" olarak tartışmasız bir şekilde Türkiye'yi bağladığını—AİHS'nin 57. ve Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesinin 30/3-4. ve 31 maddelerine atıf yaparak ileri sürmektedir. (Venedik Komisyonu 2010: para. 95). Venedik Komisyonu ayrıca Lozan Antlaşmasında

---

³⁰ Örneğin, Avusturya'da bu konu yasal çerçeve içerisinde çözümlenmiştir. Federal Law of Austria concerning the Legal Status of Religious Belief Communities ((BGBl. I Nr. 19/1998) http://host.uniroma3.it/progetti/cedir/cedir/Lex-doc/At_1-98.pdf . Venedik Komisyonu raporunda da bu yöntem önerilmektedir. Venedik Komisyonu, 2010, para. 75.

“ekümenlik” konusunda bir hüküm olmadığı, Antlaşmanın 38. maddesinde gayri Müslümlere kapsamlı bir şekilde din özgürlüğünün tanındığından bahsetmektedir.

Komisyona, Lozan Antlaşmasının hazırlık çalışmalarına başvurulması veya antlaşmanın sonuçlanmasındaki özel durumların dikkate alınmasının sonucu değiştirmeyeceği; Toplantı tutanaklarının incelenmesi halinde Patrikhanenin “ekümenlik” sıfatından vazgeçtiği yönünde bir hüküm olmadığı, Patrikhanenin siyasi ve idari bir karakteri olmaksızın dini bir merkez olarak İstanbul’da kalmasına izin verildiğini savunmaktadır (Venedik Komisyonu, para. 97). Buradan hareketle Komisyon, AİHS’nin 9. maddesi gereği Türkiye’nin “ekümenlik” sıfatının kullanılmasına izin verme yükümlülüğü olduğunu hatırlatmışlardır.

Venedik Komisyonu yukarıda özetlenen açıklamaları aslında adını açıkça anmadan Yargıtay 4. Ceza Dairesinin 2007 tarihli bir kararına (E. 2005/10694, K. 2007/5603, 13 Haziran 2007) cevap olarak yapmıştır. Anılan kararda Yargıtay’ın yaklaşımı – yukarıda yapılan eleştirilere dayanak olacak açıklamalardan ayrı olarak – şu şekildedir:

“Patrikhane, Anayasamızın 2. maddesinde ‘demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti’ olduğu açıklanan Türkiye Cumhuriyetinde ‘sadece belli bir azınlığa mensup kişiler üzerinde dini yetkileri haiz olan ve tüzelkişiliği bulunmayan dini bir kurum’dur. Bu nedenledir ki, tamamen Türk Hukukuna tabidir. Egemen bir devletin kendi topraklarında yaşayan azınlıklara kendi vatandaşlarından farklı bir hukuk uygulayarak çoğunluğa dahi tanımadığı bir takım ayrıcalıkları onlara tanımak suretiyle özel bir statü vermesi, Anayasamızın 10. maddesinde gösterilen eşitlik ilkesine açıkça aykırılık oluşturacağından kabul edilemez. Bu nedenle Patrikhanenin ekümenik olduğu iddiasının, yasal bir dayanağı bulunmamaktadır. İstanbul Valiliğinin 6 Aralık 1923 tarih ve 1092 sayılı yazılarından da anlaşılacağı üzere Patrikhane dini ve ruhani seçimlere katılacak ve seçilecek kişilerin Türk vatandaşı olmaları ve seçim sırasında Türkiye’de görevli bulunmaları gerekmektedir. Bu husus da, Patrikhanenin ekümenik sıfatının bulunmadığının açık bir göstergesidir. Patrik ve Patrikhane görevlilerinin sıfat ve faaliyetlerine ilişkin olarak Türk yasalarına tabi oldukları ve yapmış oldukları faaliyetlerin Türk yasalarına göre suç teşkil etmesi halinde Türk Ceza Yasalarına göre cezalandırılacakları tartışmasıdır.”³¹

Görüldüğü üzere Yargıtay ekümenlik kavramına Patrikhane’nin Papalık gibi bir uluslararası hukuk kişisi olmasından duyduğu kaygı nedeniyle karşı çıkmaktadır. Ekümenlik sıfatının verilmesi halinde Patrik ve Kutsal Sinod (*Holy Synod*) üyelerinin diplomatik dokunulmazlık ve ayrıcalıkları olacağı ve bundan dolayı Türk mahkemeleri önünde yargılanamayacağı kaygısını taşımaktadır.

İlk olarak, Yargıtay kararında dile getirilen Patrik’in Türk vatandaşı olmasının gerekmesinin Patrikhanenin ekümenik vasfı olmadığı şeklinde anlaşılmasına dayanak gösterilmesi, 2008 tarihinde yürürlüğe giren 5737 sayılı Vakıflar Kanunu ile geçersiz hale gelmiştir. Anılan Kanun, Patrik’in Türk vatandaşı olması zorunluluğunu kaldırmıştır.

İkinci olarak, ekümenliğin Patrikhaneyi, Papalık (*Holy See*) gibi bir uluslararası hukuk aktörü haline getireceği konusuna gelince, bu konuda bir ayırım yapılması gerekmektedir. Bir devletin, devlet olabilmesi için dört öğeye ihtiyaç vardır. Bunlar; ülke (toprak), nüfus ve dış ilişkilere girme yeteneği ve hükümet öğeleridir. Papalık’ın bir hükümeti (Vatikan), nüfusu ve diplomatik ilişkilere kendi adına girme yeteneği olmakla birlikte daimi olarak sahip olduğu bir toprak parçası yoktur. İtalyan Anayasası’nın 7. maddesinde göre;

“[İtalyan] Devleti ve Katolik Kilisesi, — her birisi kendi düzeni içerisinde—bağımsız ve egemendir. İlişkileri Lateran Antlaşmaları ile düzenlenmektedir. Her iki taraf tarafından kabul edilen değişiklikler anayasa değişikliğine ilişkin süreci gerektirmez”.

Görüldüğü üzere İtalya, Katolik Kilisesine (Vatikan’a değil) bağımsız ve egemen bir otorite (*entity*) olma imkânını 1929 Latran Antlaşması ile tanımış ve bunu anayasal güvence

³¹ Yargıtay Kararının tam metni (İngilizce) ve yorumu için bkz. Başlar 2008, 200-209.

altına almıştır. Bununla birlikte, günün birinde Latran Antlaşmasını tek taraflı olarak fesh edip Anayasasını değiştirecek olsa, Papalık bin yıldan fazla süredir sahip olduğu “egemen” vasfını kaybetmeyecektir.

Şöyleki, Papalık, Roma Katolik Kilisesinin hükümeti ve Vatikan şehrinin *de facto* adıdır. Papalık Vatikan Şehrinden ayrı bir uluslararası hukuk kişisidir. Vatikan şehrinin bağımsız uluslararası hukuk kişiliği olmadığından Vatikan Şehri ile ilişkiye girmek isteyen bir devletin öncelikle Papalık ile temasa geçmesi gerekmektedir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Başlar 2005, 180 vd)

Papalık, 1933 tarihli Devletlerin Hak ve Görevlerine İlişkin Montevideo Sözleşmesi çerçevesinde bir devlet değildir ve Birleşmiş Milletler de yalnızca gözlemci üyeliği vardır. Bunun nedeni, Papalık’ın topraksız (*territory free*) bir uluslararası hukuk aktörü olmasından kaynaklanmaktadır. Diğer bir deyişle, Papalık dünyanın herhangi bir yerinde kiraladığı örn. bir otelde “egemen” sıfatını kullanmaya devam ederek faaliyetlerine devam edecektir.

Dünyada egemen sıfatını taşıyıp, uluslararası hukuk tarafından “topraksız” bir “devlet dışı aktör” (non state actor) olarak kabul edilen bir başka birim “Kudüs, Rodos ve Maltalı Aziz John’un Askeri Egemen Düzeni” (*The Sovereign Military Order of St John of Jerusalem, of Rhodes and of Malta*) veya kısaca “Malta Egemen Düzeni/Zümresi/Emirliği”. Malta Egemen Düzeni’nin uluslararası hukuk kişiliği 1961 tarihli bir Anayasa Şart (Charter)’a dayanmaktadır. Egemen Düzen’in merkezi Roma’da bulunduğundan Düzen’in İtalya ile özel bir ilişkisi vardır. Düzen ile İtalya arasındaki ilişkinin ayrıntıları 11 Ocak 1969 tarihli bir Belge ile belirlenmiştir. Bu konuda İtalyan Anayasasında özel bir düzenleme bulunmamaktadır. Egemen Düzeni kuran Anayasal Şart’ın 3. maddesine göre, Malta Egemen Düzeni uluslararası hukukun bir kişisi olup egemen yetkiler kullanmaktadır. Egemen Düzenin anayasal Şartı’nın yalnızca Kilise Hukukunda geçerliliği bulunduğundan (Cox, 2002: 26-47) Şart’ın uluslararası hukuk kişiliği bunu kabul eden devletler için geçerlidir. Örneğin, bugün dünyada 104 ülke Egemen Düzen ile ikili diplomatik ilişki kurmuştur. Büyükelçilik düzeyinde Avrupa Birliği Komisyonu ile ilişkisi olup, Birleşmiş Milletler ve uzman kuruluşlarda daimi gözlemcilik misyonu, kimi uluslararası kuruluşlarda delegasyonları bulunmaktadır.³²

Yukarıda verilen iki devlet dışı aktör örneği göstermektedir ki, uluslararası hukukta “egemen” bir uluslararası hukuk kişisi olmak için mutlaka devlet modeli içerisinde yapılmak gerekmemektedir. Türkiye’de, Patrikhanenin topraksız egemen bir devlet dışı aktör olarak kabul edilmesinin bu konuda Latran Antlaşmasına benzer bir antlaşma akdedilmesinin, İtalyan Anayasasının 7. maddesinde olduğu gibi yeni anayasaya özel bir hükmün konulmasının veya Malta Egemen Düzeni ile yapılan ikili anlaşma benzeri bir belge veya Karadeniz Ekonomik İşbirliği Parlamenter Asamblesinin Ayrıcalık ve Bağımsızlıklarının Tanındığına dair Protokol (R.G. 10.4.2008, 26483) örneklerinde olduğu gibi anayasal çerçevede dışında uluslararası hukuk kişiliği verilmesinin olumlu ve olumsuz yanlarının bundan sonraki süreçte tartışılmasında yarar bulunmaktadır. Türkiye proaktif davranmadığı takdirde, Patrikhane’nin diğer devletlerce *de facto* olarak uluslararası hukuk kişisi kabul edilmesi karşısında, Türkiye reaktif hareket ederek mevcut statükoyu mecburen kabul etmek zorunda kalabilir. Nitekim, Yargıtay’ın Patrikhanenin ekümen olmadığı yönündeki kararına rağmen, Patrikhane bu vasfı her platformda kullanmakta ve Yargıtay kararını görmezden gelmektedir. (Bknz. <http://www.patriarchate.org>). Bu tavır karşısında Türk otoriteleri bir şey yapamamaktadırlar.

---

³² (<http://www.orderofmalta.org>. Home>Diplomatic relations)

10. Anayasa'da Yer Alabilecek Uluslararası Hukukla İlgili Diğer Hükümler

Diğer ülke anayasalarına bakıldığında uluslararası hukukla ilgili farklı hususlara yer verildiği görülmektedir. Yeni anayasa metninin hazırlanmasında aşağıdaki hususların metinde yer almasının ne ölçüde uygun olabileceği ayrıntılı inceleme konusu olabilir.

a) Dış politikanın yürütülmesi: Devletlerin iyiniyetli olarak uluslararası toplumun beklentileri doğrultusunda hareket edeceklerini gösteren hükümlere kimi anayasalarda yer verilmektedir. Örneğin, Ermenistan Anayasasının 9. maddesinde; “Ermenistan’ın dış politikası, bütün devletlerle iyi komşuluk ilişkileri ve karşılıklı yararlı ilişkiler amacıyla uluslararası hukukun norm ve ilkelerine göre yürütüleceği”; Azeri Anayasasının “Uluslararası İlişkiler” başlıklı 10. maddesinde; Azerbaycan Cumhuriyetinin ilişkilerini uluslararası hukuk standartlarında tanınmış ilkeler temelinde geliştireceği hükümleri yer almaktadır (Bk. Bulgaristan, m. 24). Moldovya Anayasasının 8/1. maddesi, Moldovya’nın Birleşmiş Milletler Şartına ve taraf olduğu antlaşmalara saygı göstermeyi ve diğer devletlerle ilişkilerinde uluslararası hukukun oybirliğiyle kabul edilen ilke ve normlarını gözetmeyi taahhüt etmektedir. Romen Anayasasının 10. maddesinde Romanya’nın uluslararası hukukun genel olarak kabul edilmiş ilkeleri temelinde bütün devletlerle barışçıl ilişkiler geliştirmeyi teşvik edeceğine rastlanmaktadır. Dış politika konusunda en güzel metinlerden birisi 1998 tarihli Sudan Anayasasında yer almaktadır. “Dış Politika” başlığını taşıyan 17. maddeye göre;

“Sudan Cumhuriyetinin dış politikası, bütün ülke ve bütün insanlığın yararına olan takdire şayan ilkelerin mesajının savunulması amacıyla onur, bağımsızlık, açıklık ve işbirliğine göre yürütülecektir. Bu, özellikle uluslararası barış ve güvenliğin teşvik edilmesi, uluslararası uyuşmazlıkların barışçıl çözümünün desteklenmesi, yaşamın her alanında diğer ülkelerle işbirliğini artırılması, iyi komşuluk ilkelerinin gözetilmesi, diğer devletlerin içişlerine karışılmaması, temel hak ve özgürlüklere, bütün halkın görev ve dini özgürlüklerine, yararların paylaşımı için kültürlerarası diyalog ve ekümenliğe saygı gösterilmesi, ve adalet, istişare, iyi ilkeler ve insanlığın birliği temelinde “uluslararası sistemleri” güçlendirmeyi içerir.”

Son olarak, Portekiz Anayasasının 7/1. maddesi de örnek alınabilecek bir metin olarak dikkat çekmektedir: “Portekiz, uluslararası ilişkilerinde, ulusal bağımsızlık, insan haklarına, halkların haklarına, devletlerarası eşitliğe, uluslararası uyuşmazlıkların barışçıl çözümüne, diğer devletlerin iç işlerine karışmamaya saygı ve insanlığın esaretten kurtulması ve ilerlemesi için diğer halklarla işbirliği ilkeleri ile yönetilir.”

b) Egemenlik (Toprak unsuru): Bulgaristan Anayasasının 18/2. maddesinde devletin kıta sahanlığı ve münhasır ekonomik bölge üzerinde, kullanma, koruma ve idare etme konusunda egemen hakları olduğu; 18/3. maddesinde devletin uluslararası anlaşmalarla tahsis edilen radyo dalgaları ve sabit yer yörüngesi (geostationary orbit) konumları üzerinde egemen hakları olduğu hükümleri yer almaktadır. Azerbaycan Anayasasının 11/2. maddesi, Azerbaycan’a ait Hazar Denizi sektörü olan Azeri iç suları Azeri topraklarının bir parçası olduğu vurgulanmıştır. Meksika Anayasasının 27. maddesi oldukça uzun ve ayrıntılı bir şekilde, uluslararası hukuk tarafından öngörülen şartlar ve uzantı dahilinde devlet egemenliğinin kıta sahanlığındaki doğal kaynaklara uzandığını (m. 27/4), karasuları, içsular ve diğer sualanları üzerinde tam egemenliğe sahip olduğunu (m. 27/5), münhasır ekonomik bölgenin ilanı, sınırlandırılması ve egemen hakları (m. 27/8) düzenlemektedir. Portekiz Anayasasının 5/2. maddesi, karasuları, münhasır ekonomik bölge ve bitişik deniz yatağının sınırlarının belirlenmesinin bir kanunla olacağından söz etmektedir. Yukarıdaki hükümlere benzer olanları Yemen Anayasasının 8., Rusya Anayasasının 67., Gürcistan 3/1b, Brezilya Anayasasının 20/V-IX ve paragraf I’de yer almaktadır.

c) Uluslararası Mahkemelerin Yargı Yetkisi: 1982 Anayasasının 38/son maddesinde yer alan vatandaşın bir başka ülkeye iade edilemeyeceğine ilişkin hükme 2001

yılında “Uluslararası Ceza Divanına taraf olmanın gerekleri” istisnasının konulması güzel bir yasa yapma tekniği olmamıştır. Fransız Anayasasının 53/2, İrlanda Anayasasının 29/9, Portekiz Anayasasının 7/7, Meksika Anayasasının 21/8. maddelerinde açık bir şekilde uluslararası ceza mahkemesinin yargı yetkisinin tanınabileceğine ilişkin hüküm bulunmaktadır. Kanımızca, bu tür bir açık referans yerine, Bulgaristan Anayasasının 25. maddesine 2005 yılında ilave edilen 4. fıkradaki ifade benzeri bir dil kullanılması yararlı olur: Anılan maddede onaylanmış ve yayımlanmış bir uluslararası bir antlaşmanın gerekleri haricinde hiçbir Bulgar vatandaşının bir başka devlete veya uluslararası bir mahkemeye teslim edilmeyeceği hükmü yer almaktadır. Aynı şekilde Alman Anayasasının 16. maddesine 2000 yılında yapılan ilave ile vatandaşın sınırdışı edilmesine istisna olarak, anayasal ilkeler gözetilmek kaydıyla bir uluslararası mahkemeye verilmesine ilişkin yasa hükmü istisnası getirilmiştir (Benzeri genel referanslar için bkz. Hırvat Anayasası, m. 9/2, Romanya Anayasası, m. 19/2, Slovenya Anayasası, m. 47).

d) Yargı organları ve uluslararası hukuk: Kosova Anayasasının 53. maddesi, Anayasa tarafından güvence altına alınan insan hakları ve temel özgürlüklerin diğerleri arasında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararlarına göre yorumlanacağını söyleyerek, hakimlere içtihat hukukunu takip etme zorunluluğu getirmiştir. Aynı şekilde Güney Afrika Anayasasının 233. Bölümünde hakimlere yönelik şu ifade dikkat çekmektedir:

“Herhangi bir yasal düzenlemeyi yorumlarken, her mahkeme yasal düzenlemenin uluslararası hukukla uyumlu olan makul olan herhangi bir yorumunu tercih etmek zorundadır. 39. Bölümde, Temel Haklar Bildirgesinin yorumunda (1) (a) mahkeme, yargı mercii veya forum insan onuruna dayanan açık ve demokratik toplumu vurgulayan değerleri teşvik etmelidir. (b) uluslararası hukuku dikkate almalıdır. (c) yabancı hukuku gözetmelidir”.

Arnavutluk Anayasasının 116. maddesi de uluslararası antlaşmaları özel olarak hukuk sistemine entegre etmiştir. Maddede Arnavutluk topraklarının tamamında geçerli olan normatif düzenlemeler teker teker saymıştır. Bunlar; a) Anayasa, b) onaylanmış uluslararası antlaşmalar, c) kanunlar ve d) Bakanlar Kurulunun düzenleyici işlemleridir. Yukarıdaki hükümler ışığında 1982 Anayasasına bakıldığında, 138. maddede yer alan hakimlerin “Anayasaya, kanuna ve hukuka uygun olarak vicdanî kanaatlerine göre hüküm vereceklerine” ilişkin hükmün “uluslararası hukuka” veya “uluslararası hukuk genel kabul görmüş ilkelerine” ifadeleri ile güçlendirilerek, hakimlerin uluslararası hukuku kararlarında kullanmaları teşvik edilmelidir.

e) Sığınma hakkı: 1982 Anayasasında olmayan bu hak çeşitli ülkelerin anayasalarında yer almaktadır. Bulgaristan Anayasasının 27. maddesinde uluslararası çapta tanınmış hak ve özgürlüklerin savunulması veya düşüncelerinden dolayı zulüm gören yabancılara sığınma hakkı verilmektedir. Gürcistan Anayasasının 47/2 ve Belarus Anayasasının 12. maddesi, siyasi görüş, dini inanç ve etnik kimliğinden dolayı zulüm görenlere sığınma hakkını tanımaktadır. Bu konuda en kapsamlı düzenlemelerden birinin Alman Anayasasının 16a. maddesinde görmek mümkündür: Maddede sığınma hakkının Mülteciler Sözleşmesi ve AİHS’nin uygulanması durumunda geçerli olmadığına, sığınma hakkının kabul edilebileceği ülkelerin, Parlamento tarafından belirleneceği gibi ayrıntılar yer almaktadır (Ayrıca bkz. İtalya, m. 10/2; Belarus, m. 12).

f) Yurt Dışındaki Türk Vatandaşların durumu: Orman köylüsünün korunmasını anayasal bir seviyede ele almış 1982 Anayasasının (m. 170) yurtdışında yaşayan Türk diasporası için sessiz kalması, 2010 tarihinde yasalaşan 5978 sayılı Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun ile büyük ölçüde giderilmiştir. Göç veren ülkelerin çoğunda, yurt dışındaki insanların haklarını korumak,

onların yaşam kalitesini artırmak ve yaşadıkları yerde örgütlenmelerini sağlamak maksadıyla, Diaspora Bakanlığı/Başkanlığı bulunmakta ve bu konu anayasal düzeyde düzenlenmektedir. Örneğin, Sırbistan Anayasasının 13. maddesine göre, Sırbistan devletine yurtdışındaki vatandaşlarının hak ve çıkarlarını koruma ve akraba devletlerde yaşayan Sırblarla ilişkilerini geliştirme ve teşvik etme görevi verilmiştir. Ermenistan Anayasasının 11/2. maddesine göre, “uluslararası hukukun ilke ve normları çerçevesinde, Ermenistan Ermeni Diasporası ile ilişkilerini arttırmaya katkıda bulunacak, Ermeni tarihi ve kültürel değerlerini muhafaza edecek ve Ermenice eğitim ve Ermeni kültürünü geliştirecektir. Arnavutluk Anayasasının 8. maddesi de sınır dışında yaşan Arnavut halkın halklarının korunması, sınır dışındaki yurttaşların geçici veya daimi ikametgâhlarını korumayı, yurtdışında yaşayan ve çalışan Arnavutların ulusal kültürel miras ile bağlarını korumak ve geliştirmek için Devletin yardım yükümlülüğüne ilişkin hüküm içermektedir. Benzeri hükümlerin anayasal çerçeve içerisine alınması ile 5978 sayılı Kanunun yasal çerçevesi içerisinde muhafaza edilmesi arasındaki hukuksal ve siyasal sonuçlarının ayrıntılı çalışmalarda ele alınması gerekmektedir.

g) BM Güvenlik Konseyi Kararlarının hukuksal durumu: Danıştay, El Kadı'nın Türkiye'deki malvarlıklarının dondurulmasına ilişkin kararında³³ Birleşmiş Milletler Şartına uygun olarak alınan Güvenlik Konseyi Kararının Türk iç hukukuna aktarılması konusunu incelemiş ve Güvenlik Konseyince belirlenen zorlayıcı önlemlerin uygulamaya konulması hususunda Bakanlar Kurulunun yetkili olduğuna karar vermiştir. Ne var ki, Danıştay Dava Daireleri Kurulu bu görüşü destekleyecek sağlam bir dayanak gösterememiştir. Bu karar da göstermektedir ki, BM Güvenlik Konseyi kararlarının iç hukukta uygulanmasının şartları, yargı organlarının uluslararası hukuka aykırı olabilecek kararları sorgulama haklarının olup olmadığı ve buna ilişkin usulün hukuksal çerçeve içerisine alınmasını sağlayacak düzenlemenin yapılması gerekmektedir. (Bknz. Güzeler 2009: 163-64)

Sonuç

Darbe dönemleri sonrası hazırlanan anayasalarda uluslararası hukuka ait konular Kurucu Meclis çalışmaları sırasında sağlıklı bir şekilde tartışılmamıştır. 1961 Anayasasını hazırlayan Kurucu Meclis ve Anayasa Komisyonunun akademisyen üyelerinin uzmanlık alanları incelendiğinde dönemin önemli uluslararası hukukçularına Komisyonda yer verilmediği görülmüştür.³⁴ 1982 Anayasasının hazırlık çalışmalarına Danışma Meclisinde katılan akademisyenlerden de uluslararası hukukta uzman isimlere rastlanmamaktadır.³⁵

³³ Danıştay İdari Dava Daireleri Kurulu, 22/2/2007 tarih ve E:2006/2824, K: 2007/115 sayılı karar

³⁴ Örneğin Kurucu Mecliste yer alan 9 hukukçudan (Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Mehmet Münci Kapani, Hamza Eroğlu, Turan Güneş, İsmet Giritli, Turhan Feyzioğlu, Muammer Aksoy, Mümtaz Soysal ve Tarık Zafer Tunaya), yalnızca Prof. Dr. Hamza Eroğlu'nun uluslararası hukukçu olduğu görülmektedir. (Doktorasını 1949 yılında Neuchatel Üniversitelerinde, Uluslararası Hukuk alanında yapmıştır.) Kurucu Mecliste Mahmut Belik, Edip Çelik Seha Meray gibi dönemin önemli uluslararası hukukçuları yer almamıştır.

³⁵ 1982 Anayasasını hazırlayan 18 akademisyenin 9'u hukukçu (Orhan Aldıkaçtı, Feyyaz Gölcüklü, Abdullah Pulat Gözübüyük, Kemal Dal, Hamza Eroğlu, Mehmet Feyzi Feyzioğlu, Şener Akyol, Akif Erginay ve Turgut Tan), 5'i tıp doktoru (Hikmet Altuğ, M. Utkan Kocatürk, Sadi Irmak, Siyami Ersek, Türe Tunçbay), 3'ü iktisatçı (Beşir Hamitoğulları, Mustafa Aysan ve Feridun Ergin) ve biri “ömrünü Türkiye tavukçuluğuna ayırmış” Mahmut AKKILIÇ'tır. (<http://www.hayvancilikhaber.com/haber/3096-sektorel-etkinlikler-profakkilic-anisina.html>). Her iki komisyonda uluslararası hukuk konusunda çalışan tek ismin Prof. Dr. Hamza Eroğlu olması, 1961 ve 1982 Anayasalarında uluslararası hukuka ilişkin hükümlerin neden birkaç kelime değişikliği dışında aynı kaldığını göstermektedir.

1961 ve 1982 Anayasalarının hazırlık çalışmalarında doktrin ve karşılaştırmalı hukuktan yeterince yararlanılmamıştır.³⁶ Her iki Anayasanın da görüşülmeleri aceleye getirilmiş; bir komisyona havale edilen madde metni üzerinde diğer komisyonların tasarıları da yeterince dikkate alınmadan son metin kabul edilmiştir. Yeni anayasada, Anayasa'nın 90. maddesi yeni baştan ele alınarak antlaşmaların görüşülmesi ve kabulünde yasama ve yürütme organları arasındaki sınırların daha somut hükümlerle çizilmesi, uluslararası antlaşmaların ve uluslararası hukukun genel ilkelerinin iç hukuktaki yerinin açık bir şekilde ortaya konulması ve Anayasa'ya aykırı uluslararası antlaşmaların akdedilmesine ve yargısal denetimine ilişkin hükümlere yer verilmesi gerekmektedir.

Ayrıca bu makalede dile getirilen ve 1982 Anayasa metninde hiç olmayan yeni kavram ve uygulamalara yer verilmesinin ne derecede uygun olacağı ve nasıl olacağını tartışılması gerekmektedir. Yeni sivil anayasa tartışmalarında sivil toplum ve düşünce kuruluşlarının önderlik etmesi ve bu kuruluşların taslaklarının hazırlanmasında uluslararası hukukçulara yer verilmesi bu makalede dile getirilen kimi önerilerin ne ölçüde ve nasıl hayata geçirileceği konusunda önem taşımaktadır.³⁷

KAYNAKÇA

- Acer, Yücel ve Kaya, İbrahim (2010) *Uluslararası Hukuk: Temel Ders Kitabı*, Ankara: USAK Yayınları.
- Aybay, Rona (2007) "Uluslararası Antlaşmaların Türk Hukukundaki Yeri", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 70, 187-213.
- Başlar, Kemal (2005) *Uluslararası Hukukta Hükümet Dışı Kuruluşlar*, Ankara: Nobel Yayınevi.
- (2005), "Avrupa Birliğine Giriş Sürecinde Türk Anayasasının Uyumlaştırılması Sorunu", *Demokrasi Platformu*, 1:1, 157-177.
- (2006) "Uluslararası Antlaşmaların Onaylanması, Üstünlüğü ve Anayasal Denetimi Üzerine", *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni: Prof. Dr. Sevin Toluner'e Armağan* içinde, 24, 279-335.
- (2007) "Anayasa Mahkemesinin Yasama Yetkisinin Genelliği İlkesi ile İlgili Bir Kararın Düşündürdükleri", *Yasama Dergisi*, 7, 18-40.
- (2008) "Case Analysis: Re: The Ecumenical Status of the Fener Greek Patriarchate / Yargıtay 4. Ceza Dairesi, E. 2005/10694, K. 2007/5603, 13 June 2007", *Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi*, 14, 200-209.
- Bauer, Anna-Verena ve Mikulaschek, Christoph (2005) "Looking Beyond the National Constitution - The Growing Role of Contemporary International Constitutional Law. Reflections on the First Vienna Workshop on International Constitutional Law" *German Law Journal*, 6:7, 1109-1120.
- Bozkurt, Enver *et al.* (2008), *Devletler Hukuku*, Ankara: Alfa.
- Buquicchio, Gianni and Dürr, Schnutz Rudolf (2008) "The Venice Commission in Africa", *Prof. Dr. Ergun Özbudun'a Armağan* içinde, Ankara: Yetkin, 165-175.

³⁶ Toluner, 1961 Anayasasının 65. maddesi ile ilgili olarak; "... ilgili Anayasa hükmünü ve bu madde altında yapılan mevzuatı değerlendirmek isteyenler, hazırlık çalışmalarında kaypak ve genel ifadelerden başka bir şey bulamazlar" demektedir. TOLUNER (1973) 340: 1982 Anayasası'nın, eski 65. maddeye karşılık gelen, yeni 90. maddesinin gerekçesi de uygulamadaki sıkıntıları gözardı edercesine şu şekilde kaleme alınmıştır: "Antlaşmaların uygun bulunması ile ilgili bu madde uygulamada iyi işlediği ve ihtiyaca cevap verdiği için aynen kabul edilmesi uygun görülmüştür". (ibid.). Ayrıca bkz. Başlar (2006), 334-35.

³⁷ Örneğin, Türk Sanayici ve İşadamları Derneği'nce kamuoyuna duyurulan 'Yeni Anayasa Sürecinin Beş Temel Boyutu' adlı raporu hazırlayan 20'ye yakın akademisyenin başında bir uluslararası hukukçu olan Prof. Dr. Turgut Tarhanlı'nın bulunması olumlu bir gelişmedir.

- Can, Hacı (2009), "Türk Hukuk Düzeninin Milletlerarası Hukuka Açıklığı", *Yasama Dergisi*, 12, 5-65.
- Cox, Noel (2002), "The Acquisition of Sovereignty by Quasi-States: The Case of the Order of Malta", *Mountbatten Journal of Legal Studies*, 6:1-2, 26-47.
- Çelik, Edip (1987), *Milletlerarası Hukuk*, İstanbul:Filiz.
- Çinkılıç, Mustafa (2006) Anayasanın 90. maddesindeki değişiklik ışığında ILO Sözleşmelerinin iç Hukuka ve Mahkeme Kararlarına Etkisi, Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Dann, Philipp ve Al-Ali, Zaid (2006) "The Internationalized Pouvoir Constituant- Constitution- Making Under External Influence in Iraq, Sudan and East Timor", *Max Planck Yearbook of United Nations Law*, 10, 423-463.
- Doğan, İlyas (2008) *Devletler Hukuku*, Ankara: Seçkin
- Eroğlu, Hamza (1991) *Devletler Umumi Hukuku*, 3. Baskı, Ankara:Adım Yayıncılık.
- Fautré, Willy (2009) Legal Regulation of Religious Communities in EU Member States: A Human Rights Perspective, <http://www.willyfautre.org/publications/2009/0314%20Article%20Odessa.pdf> (erişim tarihi: 4.8.2011).
- Franck, Thomas M. ve Thiruvengadam, Arun K. (2003) "International Law and Constitution-Making", *Chinese Yearbook of International Law*, 2:2, 467-518
- Ginsburg, T, Chernykh, S. ve Elkins Z. (2008) "Commitment and Diffusion: How and Why National Constitutions Incorporate International Law", *University of Illinois Law Review*, 201-237
- Göztepe, Ece (2004) "Amerika'nın İkinci Irak Müdahalesinin Uluslararası Hukuk ve Türkiye'nin bu Savaşa Katılımının Türk Anayasa Hukuku Açısından bir Değerlendirilmesi ya da 'Haklı Savaş'ın Haksızlığı Üzerine", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 59:3, 79-103.
- Güzeler, Hüseyin (2009) Karar İncelemesi, *Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi*, 5:18, 155-164.
- Gündüz, Aslan (2009) *Milletlerarası Hukuk: Temel Belgeler Örnek Kararlar*, İstanbul:Beta.
- Kaboğlu, İbrahim Ö. and Stylianos-Ionnis G. K. (2008) "The Reception Process in Greece and Turkey", Keller, Helen and Sweet Alec Stone, *A Europe of Rights: The Impact of the ECHR on National Legal Systems*, Oxford: Oxford University Press, 451-529.
- Klabbers, Jan & Peters, Anne, and Ulfstein, Geir (2011) *The Constitutionalization of International Law*, Oxford: Oxford University Press.
- Önok, Murat (2010) "Rapor: Roma Statüsü ile Türk Ulusal Mevzuatının Maddi Ceza Hukuku Kuralları Yönünden Uyumu", http://www.ucmk.org.tr/dosya/Yayin/UCM_rapor-web.pdf (23 Temmuz 2010)
- Özbudun, Ergun (2009) *Türk Anayasa Hukuku*, 10. Baskı, Ankara:Yetkin.
- Pazarcı, Hüseyin (2010) *Uluslararası Hukuk*, 9. Bası, Ankara: Turhan
- Toluner, Sevin (1973) *Milletlerarası Hukuk ile İç Hukuk Arasındaki İlişkiler*, İstanbul: İÜHF Yayınları.
- Tüsiad Taslağı (2011) "Yeni Anayasa Yuvarlak Masa Toplantılar Dizi Raporu: Anayasanın 5 Temel Boyutu", Mart 2011, http://www.tusiad.org.tr/_rsc/shared/file/YENI-ANAYASA-YUVARLAK-MASA.pdf
- Venice Commission European Commission for Democracy Through Law (2010) "Opinion on the Legal Status of Religious Communities in Turkey and the Right of the Orthodox Patriarchate of Istanbul to Use the Adjective 'Ecumenical'", Adopted by the Venice Commission at its 82nd Plenary Session (Venice, 12-13 March 2010) [http://www.venice.coe.int/docs/2010/CDL-AD\(2010\)005-e.asp](http://www.venice.coe.int/docs/2010/CDL-AD(2010)005-e.asp)
- Vereshchetin, Vladen S. (1996) "New Constitutions and the Old Problem of the Relationship between International Law and National Law", *European Journal of International Law*, 7:1, 29-41.
- Yeh, Jiunn-Rong & Chan, Wen-Chen (2008), "The Emergence of Transnational Constitutionalism: Its Features, Challenges and Solutions", *Penn State International Law Review*, 27:1, 89-124.
- Yüzbaşıoğlu, Necmi (1994) Avrupa İnsan Hakları Hukukunun Niteliği ve Türk Hukuk Düzenindeki Yeri Üzerine, *İnsan Hakları Merkezi Dergisi*, Cilt II/1 29 *et seq.*